

ИВАН Б. КУСТУДИЈА

ВАННАСТАВНИ И ВАНШКОЛСКИ ОБЛИЦИ ОБРАЗОВАЊА И ВАСПИТАЊА У ЦРНОЈ ГОРИ У НОР-у И СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ

Од предратне краљевине Југославије, чија је површина износила 247542 км², Црна Гора је обухватила непуних 5 процена-та. Она је у привредном погледу била једна од најзаосталијих дјелова краљевине. У њој је 80 процената становништва живјело од пољопривреде, 6 од индустрије и занатства, а остали дио од чиновничког позива. Према подацима за школску 1938/39. у Југославији је било 10823 школа основних, за КВ раднике, стручних гимназија, школа за допунско образовање и др. са 1735448 ученика. Само основних је било 9196 са 1470.937 ученика. Професора, наставника и учитеља у овим школама било је 54.243.¹ Према подацима за исту школску годину преко 550.000 дјеце дорасле за школу нијесу је похаћала.² Основне карактеристике васпитно-образовног рада у краљевини Југославији у мно-го чему су важиле и за Црну Гору. Централизовано вођење политике у овој, као и у другим областима, искључивало је било какву корисну иницијативу. Школске 1939/40. у Црној Гори је било 440 основних и основних виших школа са 37.620 ученика, односно 49,8 процената укупног броја за школу дорасле дјеце.³

Према статистичким подацима из 1947. године, Црна Гора је дочекала рат 1941. године са катастрофалним подацима у погледу писмености становништва и уопште, у културно-просвјет-ном раду. Писмено је било само 33,7 процената становништва, а неписменост женског становништва износила је чак 82,96 процената. Било је мјеста чија је једна школа покривала простор од 180 км². Ова и друге околности утицале су да преко 50 процената дјеце није било обухваћено школовањем. Степен опште-народне просвијећености у предратној Црној Гори био је врло низак. То је нарочито карактеристично за црногорско село. Карактер друштвених и политичких односа, слаби материјални ус-лови, недостатак неопходних институција, велики проценат не-писменог становништва и др. били су пресудни што су многе

иницијативе и покушаји за побољшање били без значајнијих резултата. Политика тадашње власти, у овој области, није водила рачуна о потребама народа, нарочито становника села. Органи просвјетне власти на пољу описмењавања и општег народног просвећивања нијесу углавном ништа предузимали, а иницијативе прогресивних снага најчешће су гушене. Напредне снаге црногорског друштва, упркос тешкоћама, залагале су се за виши ниво свијести народа, тражећи привлачне облике и садржаје просвјетне и културне дјелатности. Књижнице и читаонице, домови културе, народни универзитети, трезвењачка друштва, књижевне и рецитаторске вечери, излети и сијела, све више добијају замаха у масама. „Са сигурношћу се може рећи да су иницијативе, систем рада и програм прогресивних снага били све јаснији и прихватљивији за највећи дио људи и у граду и на селу“⁴.

Организованије и шире дјеловање прогресивних снага осјећа се нарочито послје 1934. године, када је борба за више културе и просвјете у свему „произилазила из програма борбе за боље друштвене односе радних људи и народа у земљи“.⁵ КПЈ улагала је огромне напоре, упркос забранама и прогонима, да организује свестрану активност на марксистичком образовању, идејно-политичком оспособљавању и просвећивању својих чланова, а тиме и широких народних маса, посебно омладине. Имала је утврђене и унапријед припремљене програме за школовање својих кадрова, а радила је и на програмирању васпитно-образовних, идејно-политичких и других задатака народног просвећивања. У вријеме априлског рата у Црној Гори било је 1.200 чланова КПЈ, а до почетка 13-јулског устанка тај број се повећао на 1.800 чланова; чланова СКОЈ-а било је преко 3.000⁶. То је била озбиљна снага, поред других прогресивних, која је била иницијатор масовног васпитно-образовног рада у циљу подизања идејно-политичке, антифашистичке и револуционарне свијести народа, што је значило и реализацију њене политике под геслом — васпитање и образовање народа.

Уочи 13-јулског устанка 1941. године, Црна Гора је имала 417.000 становника. Прије почетка устанка у њој су биле формиране ударне групе од 15—30 бораца. Оне прерастају у герилске одреде, којих је уочи устанка било око 285 са око 6.200 обучених бораца. На позив Партије за устанак, непосредно учешће, са оружјем у руци, узело је око 32.000 бораца. То је било много више од очекивања и плана КПЈ. Сматра се да је у гушењу устанка у Црној Гори учествовало око 150.000 непријатељских војника.⁷ Од малих одреда, кроз четворогодишњу борбу, преко ударних батаљона, теренских чета, герилских група, партизанских стража и команди мјеста, пролетерских и ударних бригада, дивизија и корпуса, створена је модерна милионска армија, у којој је из Црне Горе било 34.454 бораца.⁸

Јулским устанком 1941. године, у Црној Гори створена је велика слободна територија. На тој ослобођеној територији у јулу мјесецу живјело је око 80 процената укупног становништва

Црне Горе.⁹ Први органи народне власти у Црној Гори оснивају се упоредо са стварањем слободне територије. У јулу 1941. године, успостављени су први органи нове народне револуционарне власти који су престали да раде после јулско-августовске непријатељске офанзиве.¹⁰ Један од првих извора који региструје постављање нове народне власти јесте извјештај герилског одреда из Вира од 16. јула 1941. г., у коме се каже: „У селима око Вира одржавамо конференције и свуда народ тражи да се изабере један или два угледна човјека као мјесна власт ...“¹¹ Истих дана, исте или сличне извјештаје пишу и многи други герилски одреди, као што су из Ријеке пиперске, Жупе нишлицке, Роваца, Куча и др.¹² У августу и септембру 1941. г., у Црној Гори су постојали у многим мјестима одбори НОФ, који су до поновног успостављања НОО, многи од њих, функционисали као органи власти. У јесен исте године пришло се бирању НОО.¹³ Упоредо са стварањем народне власти а онда и прије, стварају се војно-извршни органи: партизанске страже и команде мјеста¹⁴. Нова народна револуционарна власт, створена по селима и градовима дошла је на мјесто старих сеоских, општинских и других власти која су се ставиле у службу окупатору. Та власт, у почетку, имала је углавном задатак да се брине о снабдијевању партизанских јединица, али је постепено преузимала и нове дужности. Њена основна дјелатност до оснивања АВНОЈ-а била је привредна и политичка, затим организација судства и безбједности, културно-просвјетна дјелатност и организација здравствене службе. На овим секторима, поред органа власти, учествовали су и други фактори НОР-а, прије свега партијске организације и војне јединице.¹⁵ Дакле, НОО имали су бројне дужности: старање о исхрани, о породицама бораца, о сиротињи и жртвама рата, рјешавање разних спорова међу грађанима, борба против шпекулација, подизање борбеног духа и морала у народу, борба за јединство народа, борба против свих видова непријатељског дјеловања, подизање политичко-културног нивоа народа путем растурања вијести, билтена, литературе и брошуре, организовање здравствене заштите и др.¹⁶ Основни садржаји културно-просвјетног рада били су политичко и војно образовање чиме су се постизали и други васпитно-образовни циљеви. НОО, као органи револуционарне власти настали у НОР-у, формирали су се у почетку под различитим именима. Јављале су се прешке и недостаци у њиховом раду. У писму од 10. новембра 1941. г., које је ЦК КПЈ упутио Покрајинском комитету Црне Горе говори се о изградњи власти и извјесним прешкама које су се појављивале у вези с тим.¹⁷ Централни комитет КПЈ пише Покрајинском комитету Црне Горе, 22. децембра 1941, да нијесу разумјели да су НОО основна организациона форма којом се дижу масе на народни устанак, остварује политичко руководство Партије у том устанку и којом народне масе остварују своју демократску револуционарну власт под руководством Партије.¹⁸

Острошка скупштина од 8. фебруара 1942. године имала је не само велики манифестациони карактер, него је у исто вријеме била велики коректив дотадашњем раду по питању НОО. Тада је већ била развијена мрежа сеоских, општинских и средњих НОО. Низ задатака који су постављени НОО од стране Главног НОО за Црну Гору најбоље илуструју изразитост тих органа. Посебно су значајна документа Острошке скупштине као што су: Проглас „Народу Црне Горе и Боке“, који је написан и прочитан на самој скупштини, затим инструктивно писмо упућено средњим НОО о улози и задацима НОО, као и упутство за рад свим сеоским, општинским и средњим НОО у Црној Гори. Према подацима, у 1942. (јануар-фебруар), постојала је широка мрежа НОО. У то вријеме постојало је десет средњих НОО¹⁹.

Васпитно-образовни рад у току НОР-а и револуције пролази кроз разне облике и садржаје. НОР и социјалистичка револуција, поред првог и основног задатка — ослобођење и освајање власти, поклањала је велику пажњу питањима школа, васпитања и образовања и народном просвећивању у духу револуционарних стремљења. КПЈ је у току НОР-а преко масовних антифашистичких организација спроводила најшири идејно-политички и културно-просвјетни рад у циљу остваривања НОР-а и револуције. Оне су биле, у неку руку, школе у којима се формирао лик борца-револуционара. Кроз политичка предавања, културно-масовне приредбе, разне облике рада народних универзитета и домовна културе, најшири народни слојеви су се упознавали са циљевима НОР-а. КП преузима од првих дана, одговарајуће мјере за културно уздизање становништва, за његово васпитање и образовање и опште просвећивање, како не би постало лагани плијен окупаторске и квислиншке пропаганде. Тај значајни вид и изузетни квалитет најбоље је одређивао трајност револуције јер је васпитање и образовање, посебно младих, највиши вид борбе и отпора. У току НОР-а у свим крајевима Југославије, у свако вријеме, одвијао се рад на културно-просвјетном и васпитно-образовном пољу. То није била специфичност једног краја и неког времена, већ специфичност југословенског НОР-а и социјалистичке револуције. Јединствена парола по школама и домовима културе у Срему истиче суштину просвјете и културе у југословенској револуцији — „култура и просвета“²⁰.

Рад на остваривању васпитно-образовних циљева јавља се у Црној Гори у оружаном борби, већ од њених самих почетака. То је било могуће, јер је револуционарни покрет, под руководством КПЈ, схватио и прихватио образовање, васпитање и народно просвећивање као саставни дио револуционарног чина. Схваћено је да су то битне компоненте револуционарног преображаја и да „књига нам помаже да освојимо слободу — слобода ће нам омогућити да освојимо књигу“²¹. Такво схватање је омогућило да се упоредо са првим оружаним акцијама у Црној Гори јављају и прве акције васпитно-образовног и просветног карактера. Најшире народне и борачке масе прихватале су облике и

садржаје васпитно-образовног рада и проналазиле нове. Преображај који се одвијао преко разних облика и садржаја, доживљавао је највећи могући степен демократизације, како у масовности стварања облика и садржаја тако и у њиховом коришћењу.

Рад на народном просвећивању и остваривању васпитно-образовних циљева у Црној Гори, у току НОР-а, подједнако се одвијао на два сектора: у војним јединицама и организацијама народне власти. У ову активност биле су укључене и све друштвено-политичке антифашистичке организације (омладина, пионири, НОФ, АФЖ и др.). Иницијатор и усмјеривач рада била је Комунистичка партија. Основна интенција народне власти, као и других субјеката, од првих дана, била је да се култура и просвјета огласе на цјелокупном простору борбе.

Од самог почетка при НОО постојали су народно-просвјетни одбори који су се бавили питањима културно-просвјетног и васпитно-образовног рада. Они су правили програме рада, а сваки члан одбора имао је конкретно задужење. Први и основни задатак била је ликвидација неписмености. У програмима НОО било је постављено да сваки партизан изађе из борбе описмењен и, још шире, описмењавање неписмених. У том циљу стварају се алфабетски течајеви, свуда гдје за то постоје услови, њихов основни садржај рада било је описмењавање. Значајан облик васпитно-образовног рада биле су и масовне конференције. Организовање приредби заузима значајно мјесто у културно-просветном и васпитно-образовном раду. Организовани су и други облици као што су комеморативне конференције поводом погибије појединих бораца, а богато су коришћени предавања, читање у читалачким групама, кружоци, зидне новине, јавне приредбе са позоришним комадима, рецитацијама, пјевањем и др; организују се и обиљежавања јубиларних годишњица из историје југословенског и међународног пролетаријата. Сви садржаји ових облика имали су и политички карактер. За неке форме агитационо-политичког рада може се рећи да су понекад биле доста уске и шаблонске. Било је понекад и недовољних схватања овога рада и понеких оцена да он није нужан у тој мјери и датој ситуацији.

На ослобођеним и полуослобођеним територијама, у партизанским јединицама и НОО излазили су листови, брошуре, часописи, билтени, зидне новине, цепне новине и др. Штампана је, у неку руку, и буквар и читанка за описмењавање, образовање и васпитање. Она је још више од тога, шири видик народа и бораца јер указује на перспективе за које се треба борити. За остваривање васпитно-образовних циљева, како у јединицама, тако и са становништвом, коришћена је периодика која је излазила у Црној Гори 1941—1945 као и разне брошуре и прогласи.²²

Посебно значајно мјесто у народном просвећивању и поствизању васпитно-образовних циљева имале су читаонице и библиотеке, културно-умјетничке екипе, домови културе — облици

који се упражњавају у јединицама и осталим субјектима НОР-а, посебно у органима народне власти. Партизанско позориште посебан је феномен иако је карактеристично да се оскудијевало у драмској литератури. У току НОР-а штампано је преко 100 драмских текстова, претежно једночинки и скечева.²³ Када је ријеч о библиотекама, у току НОР-а у Црној Гори не може се говорити о неком великом књижном фонду, посебно када су у питању ниже јединице и нижи органи власти. Библиотеке су биле, углавном, снабдијевене белетристичком и литературом политичког и популарно-научног карактера. Богатије библиотеке обично су биле при домовима културе у ослобођеним мјестима, при вишим НОО, народним универзитетима, командама подручја и мјеста. Свакако да је најзначајнија библиотека била при ВШ, који је од октобра 1942. год. примао обавезан примјерак свих листова, брошура, летака и другог материјала који је штампан у јединицама НОВ.²⁴

Стварањем прве слободне територије у Црној Гори 1941. омогућено је отварање првих школа и аналфабетских течајева, као основних облика просвјетног рада. Свуда гдје су за то постојали минимални услови формирану су аналфабетски течајеви а вршене су припреме и за отварање школа и проналажење облика који су прилагођени ратним приликама и који одговарају условима оствареног степена развика у Црној Гори.²⁵ Окупатор у исто вријеме користи разна средства и методе да окупи омладину и да је васпитава за своје циљеве. Оснивање аналфабетских течајева било је скопчано са великим бројем проблема као што су: недостатак кадра, простора, планова, уџбеника и литературе. Као основна литература коришћена је партизанска штампа, политичка литература, разни билтени, прогласи и др. Бројни листови, часописи, билтени, зидне новине и друго били су први уџбеници. На њима су се стицали први елементи писмености. Партизански учитељи састављали су прве почетнице. прве рачунаљке, цртали географске карте, састављали текстове за читанке итд. То су били уџбеници за неписмене, полуписмене и уџбеници за ученике у школама које су се отварале. Школовању и оспособљавању учитеља посвећивала се велика пажња. Партија је добро схватила значај Марксових ријечи да и „сам васпитач мора да буде васпитан“. Мислило се о стварању новог васпитно-образовног кадра за васпитавање младе и преваспитавање старије генерације у социјалистичком духу. У том циљу оснивају се, прије свега, народни универзитети. У једном документу стоји: „У данашње доба народноослободилачке борбе широки народни слојеви, лишавани досад школе, осјећају најоштрију животну потребу за правим знањем и науком“.²⁶ Ти, тада створени универзитети, били су, поред осталог, и прве школе за спремање „нових школованих кадрова“.

Као што је раније речено, више организованости у културно-просвјетном и васпитно-образовном раду у Црној Гори имамо после оснивања Покрајинског НОО за Црну Гору и Боку (8. II 1942), а нарочито након оснивања Земаљског антифаши-

стичког вијећа народног ослобођења (ЗАВНО), Црне Горе и Боке 1943. године. При његовом Извршном одбору формиран је просвјетни одсјек који се бавио овим питањима. У првом његовом упутству упућеном среском НОО, поред осталог, каже се да су НОО дужни да свим средствима развијају политичку свијест маса, да уздижу њихов просвјетни ниво и да је „ово један од најважнијих задатака који стоје пред НОО“.²⁷

Посебно је значајно истаћи да су важан третман културно-просветни и васпитно-образовни рад добили на првом засиједању АВНОЈ-а у Бихаћу, 26—27. новембра 1942. године. У резолуцији АВНОЈ-а стоји да му је задатак да „подигне просвјетни ниво становништва“.²⁸ При извршном одбору АВНОЈ-а били су основани одсједи са задатком да се старају о појединим секторима друштвеног живота на слободној територији. Просвјетни одсјек се бавио организацијом просвјетног и културног рада. Први задатак просвјетног одсјека било је оснивање просвјетних установа које би имале образовне и васпитне садржаје. Просвјетни одсјек АВНОЈ-а издао је већ у децембру 1942. г. документа у којима су постављени задаци. Издао је и неколико упутстава. Међу осталима значајно је и упутство за отварање аналфабетских течајева, као и статут народних универзитета.²⁹ Повјереништво за просвјету и културу АВНОЈ-а, почев већ од 1942, било је једно од најангажованијих органа АВНОЈ-а. Прописи повјереништва јасно говоре о важности, положају и континуитету васпитно-образовне дјелатности у НОР-у. Повјереништво је дјеловало као регуларно министарство у регуларној друштвеној области.

У периоду између два засиједања АВНОЈ-а (I и II), успјешно је организован културно-просвјетни и васпитно-образовни рад. Успјешно је организован и систем елементарног образовања за одрасле полазнике од којих је описмењено око 20.000³⁰. Ову активност на просвјетном подизању нивоа становништва носили су културно-просвјетни одбори који су формирани као оперативни органи среских и општинских НОО за питање културе и просвјете.³¹ У једној одлуци Извршног одбора АВНОЈ-а, поред осталог, каже се: „Народноослободилачки одбори треба одмах да приступе упису деце у основне школе од 6—14 година а исто тако и одраслих од 14—40 година на аналфабетске течајеве“.³² НКОЈ, као извршни орган АВНОЈ-а расправљао је 13. маја 1944. питање културно-просветног рада и истог дана дао упутство о организацији просвете.³³ У области просвјетне дјелатности издвајају се три различита и одређена облика и то: општенародно просвећивање, школско просвећивање и културна дјелатност.³⁴

Просвјетну политику АВНОЈ-а и његовог извршног органа НКОЈ, у Црној Гори слиједе највиши органи ЗАВНО, касније ЦАСНО односно њихови просветни органи. Већ у првим упутствима о раду НОО, органима народне власти је наложено да „свим средствима развијају политичку свијест маса и уздижу њихов културни и просвјетни ниво“.³⁵ У записнику са другог за-

сиједања ЗАВНО Црне Горе и Боке, у Колашину, 16. фебруара 1944, поред осталог, констатује се да је „културно-просвјетни рад до сада био слаб“ и да треба прићи оснивању алфаветских течајева, школа гдје постоје услови, културно-умјетничких група, као и да треба ојачати рад домова културе који треба да постану зборна мјеста омладине и народа за њихово културно-просвјетно уздизање.³⁶ Наглашена је потреба што бољег и организованијег коришћења конференција, зборових, парола, вијести, прогласа и другог пропагандног материјала као што су штампа, листови, митинзи, прославе, приредбе, помени, академије, културно-умјетничке групе и др. На трећем засиједању ЦАСНО-а јула 1944. донесена је одлука о уклањању неписмености. Почео је замашнији рад алфаветских течајева, као основног облика општеномског просвјетљивања. Обавезана су просвјетна одјељења средњих НОО да још више раде на ширењу просвјетног рада у народу. Предсједништво ЦАСНО-а израдило је 20. децембра 1944. упутство о прикупљању штампаних ствари — књига, часописа, листових и народних пјесама које имају историјски значај.³⁷ На сједници Предсједништва ЦАСНО-а (3. јануара 1945), оцијењено је да није створена довољно развијена мрежа народног просвјетљивања. Због тога се рад на овом послу у првим мјесецима 1945. интензивира. Посебна пажња посвећује се домовима културе чији је задатак да по мјестима воде бригу о правилном развоју народног просвјетљивања и да усмјеравају рад у смислу подизања општекултурног нивоа народа. Наглашена је њихова услога да преко разних облика и културно-просвјетног рада као што су библиотеке и читаонице, разни музички и пјевачки зборови, културно-умјетничке екипе, течајеви за неписмене и др. остварују васпитно-образовне и друге циљеве. Наглашена је и потреба усавршавања и осавременавања рада народних универзитета који треба да организују предавања из разних области и да формирају активне предавача. Предсједништво је на истој сједници размотрило и резултате рада прве конференције просвјетних радника Црне Горе, која је одржана у Никшићу, 8. новембра 1944. г. Као резултат ове конференције, на којој је основан и Просвјетни савјет, као савјетодавни орган повјереништва за просвјету Предсједништва ЦАСНО, уследио је и приједлог о реорганизацији Повјереништва за просвјету и формирана су четири одјељења: за општу народну просвјету, за школство, за културу и за администрацију.³⁸

Половином јануара 1945. Предсједништво ЦАСНО израдило је упутство свим средњим НОО, у којем се инсистира да се прикупљају књижевна дјела поникла у рату,³⁹ а крајем јануара исте године донијело је и упутство о обавезном отварању домова културе.⁴⁰ На четвртом засиједању ЦАСНО-а (априла 1945), оцијењено је да је културно-просвјетном раду посвећена пажња, али се такође констатује да је било више тешкоћа и мање разумијевања него што је био случај са школама. Према расположивим подацима, тада је радило 156 алфаветских течајева

са преко 4.000 посјетилаца. Резултати и укупно стање општена-родног просвећивања доводи се у везу са објективним тешкоћама, а у првом реду са недостатком стручног кадра. Да би се отклониле тешкоће и стање поправило, на засиједању је предложено оснивање курсева за референте при просвјетним одјељењима среских НОО, за руководиоце аналфабетских течајева и за руководиоце домова културе.⁴¹ Констатује се да је до априла 1945. у Црној Гори било отворено 113 домова културе са 46 читаоница. Народни универзитет је отворен на Цетињу а извршене су припреме за отварање и у другим градовима Црне Горе.⁴²

Упоредо са развојем образовно-васпитне и уопште културно-просвјетне дјелатности на слободној и полуслободној територији у Црној Гори, чији су носиоци били НОО и друштвено-политичке антифашистичке организације, та дјелатност се одвијала и у партизанским јединицама. Циљеви су свугдје били исти. Поред хуманистичке суштине, функција ове дјелатности била је усмјерена у правцу подизања општенародне и борачке про-свијећености, популарисања програмске оријентације НОР-а и линије КПЈ, развијања колективног духа и стварања расположења и борбеног морала народа и бораца. Поред заједничких облика културно-просвјетног и васпитно-образовног рада, који су коришћени у свакој могућој прилици, у партизанским јединицама постојали су и неки облици који су имали одређене специфичности.

За први период од формирања ударних група, герилских одреда, реорганизације партизанских јединица и формирања ударних батаљона до формирања пролетерских бригада, карактеристично је да су облици и садржаји културно-просвјетног и васпитно-образовног рада били у почетној фази и да су били исти као и облици које су организовали НОО и друштвено-политичке антифашистичке организације, са изузетима неких програмских садржаја из политичке наставе и војне обуке. Значи, у партизанским јединицама Црне Горе прије формирања пролетерских бригада организован је војни, политичко-партијски и културно-просвјетни рад. „Војне обуке у правом смислу ријечи, бар како се даде закључити на основу докумената, готово и није било“, а затим „знатно више од војне била је заступљена политичка настава“.⁴³ Идеолошко-политички рад стално се побољшавао како у партизанским јединицама тако и код осталих носилаца НОР-а.

Стварањем пролетерских бригада и касније ударних бригада културно-просвјетни, политичко-партијски и уопште васпитно-образовни рад се интензивира и одвија по утврђеним плановима. Статутом пролетерских народноослободилачких ударних бригада, који је прописао Врховни штаб НОП и ДВЈ, стварају се културне екипе.⁴⁴ Те екипе биле су у саставу штабова бригада и радиле су на политичкој и културно-просветној изградњи и развоју бораца. Посебну улогу у овоме имали су политички комесари. Под њиховим руководством и упутствима припремане су културне приредбе, забаве, сијела, манифестације,

разрађивали се разни прогласи, темати, умножавали се разни материјали и радило на изради политичких материјала. Екипе су приређивале за борце и народ програме васпитно-образовне и културно-просвјетне садржине. Оне су помагале нижим јединицама, јер од чете па даље, постојали су одбори који су се бавили овим питањима. Ово је била „једна од форми кроз коју се манифестовало јединство народа и његове војске“.⁴⁵ Рад на културно-просветном и васпитно-образовном пољу у појединим јединицама зависио је од кадровских могућности, борбене ситуације, материјалних средстава, потреба јединица и др. Приредбе, као облик политичког, културно-забавног и васпитно-образовног рада, заузиле су значајно мјесто. Обично су се састојале из два дијела. Први је био политички дио — реферат о спољној и унутрашњој ситуацији, а други — васпитно-образовни и забавни. Приказивали су се драмски комади, најчешће из НОР-а, рецитације, хорско и солистичко извођење народних пјесама и, на крају, кола и игре. Усмене новине, приредбе и митинзи биле су омиљене форме културно-просвјетног рада. Сталне форме васпитно-образовног рада у јединицама била су предавања, курсеви, разговори и дискусије о општеобразовним темама и др. Књиге и брошуре, у којима се оскудијевало, читале су се појединачно а више у групама. Аналфабетски течајеви радили су и у јединицама као и у установама НОВ на ослобођеној територији. Један од основних облика школовања у партизанским јединицама били су курсеви или течајеви. Војне школе у НОР-у почињу да раде почетком 1942. г.⁴⁶ Официрске и подофицирске школе радиле су при Врховном штабу и главним штабовима, а касније од 1943. и у 1944. г. при штабовима корпуса и дивизија. „При главним штабовима Србије, Македоније и Црне Горе нису формиране официрске школе, обука старешина вршена је на разним самосталним течајевима“.⁴⁷

Дакле, културно-просвјетни и уопште васпитно-образовни рад у црногорским партизанским јединицама — пролетерским бригадама, ударним бригадама и другим јединицама и установама НОР-а — обухватао је најразноврсније дјелатности. Ово је био један од сектора рада КПЈ. Као што је речено, свака чета је имала културно-просвјетни одбор од три до пет чланова, а батаљон од 5—9 чланова⁴⁸. На сличан начин културно-просвјетни рад организован је и спровођен у одредима, самосталним четама и водовима, позадинским организацијама и установама, болницама и другдје. Материјално обезбјеђење тога рада био је стални проблем. Он се рјешавао на разне начине, најчешће отимањем од окупатора (папир, радио-апарати, штампарски материјал, фото материјал, инструменти и др.). Помоћ су давале организације и појединци са терена а нешто су слала и партијска руководства из окупираних градова.

У партизанским јединицама посебна пажња посвећивала се војној обуци а највише извиђачкој служби и настави гађања.⁴⁹ Док су команде и штабови организовали војну обуку, партијске и скојевске организације развијају идеолошко-политички

и културно-просвјетни рад како у јединици тако и на терену. По програму војне наставе учило се нишањење и окидање, расклапање и склапање оружја, коришћење терена за сва борбена дејства, одржавање везе, обезбјеђивање и развијање будности, извиђање, обавјештавање, служба шпијунаже, напад на утврђена мјеста, напад дању и ноћу, по магли, у планини и др.⁵⁰ У јединицама се одржавају, по потреби, радне и политичке конференције и састанци; свакодневно се читају радио-вијести. Културно-просвјетне екипе су организовале дилетантске групе које су спремале позоришне комаде, скечеве, причице и рецитале. Организована је и издавачка дјелатност, излазили су бригадни и батаљонски листови и џепне новине, приређиване су антологије пјесама за хор и рецитације, збирке скечева, разне брошуре и др.⁵¹

У Седмој омладинској црногорској НОУ бригади постојао је одбор који се бавио свим овим питањима; при њему су биле формиране екипе као што су: драмска, хорска, рецитаторска, просвјетна, васпитна и др.⁵² Значајну улогу, поред периодике, брошуре и прогласа за образовање, васпитање и просвећивање бораца имао је и бригадни лист „Билтен“. Читав рад у Седмој омладинској био је подијељен по секторима и то: организациони, политичко-војнички, омладински, сектор рада на терену и др.⁵³ У Осмој црногорској НОУ бригади политички и васпитно-образовни рад развијао се од самог почетка и континуирано. Садржај рада био је идејно и идеолошко уздизање, правилно и благовремено информисање, културно-просвјетни и забавни рад. Као и у осталим јединицама, пјевањем пјесмама као што су „Партизан сам“, „Пушко моја“, „Буди се исток и запад“, „Крај Сутјеске“, „Чапајев“, „Аванти пополо“ и др. постигани су васпитно-образовни циљеви. У бригади се издају џепне батаљонске и бригадне новине. Четне новине су биле: „Борац“, „Све за побједу“, „Ето нас“ и др. Сваки батаљон у бригади имао је свој лист: „Кроз борбу“, „Напријед“, „Побједа“, „Ка слободи“, а бригадни лист звао се „Кроз борбу“.⁵⁴ У Трећој санџачкој пролетерској бригади, у прво вријеме, културно-просвјетни програм састојао се од рецитација, народних пјесама и пјесама наших познатих пјесника: Његоша, Мажуранића, Прерадовића, Крањчевића, Шантића, Ракића, Назора и др.⁵⁵ Програми постају све садржанији и квалитетнији, приказују се једночинке из живота партизана, из акције народа за помоћ партизанима, о терору окупатора и домаћих издајника, затим хорске рецитације, стилизоване борбене игре и сл. Издавани су и бригадни листови „Омладински борац“ и „Наша бригада“, као и батаљонски листови „Златарац“, „Звијезда“, „Бојна њива“, „Кроз борбу“ и четне „Џепне новине“.⁵⁶ Сви ови листови одиграли су значајну улогу у васпитању и образовању бораца и руководилаца. Борци су били обавезни да сарађују у овим гласилима, да их стварају и користе. У бригади су умножавани бројни материјали, који су служили за образовање и васпитање, као што су, поред осталих, Лењинов чланак „Револуционарна војска и револуционарна

влада“, брошјурица „Димитровска држава“, Лењинова биографија и др. Умножена је и збирка од 12 пјесама под насловом „Ласта у митраљеском гњијезду“ од Јована Поповића, затим брошјурица „Горски вијенац и народноослободилачка борба“ од Душана Недељковића. Умножаване су и радио-вијести, када је то било могуће, а у слободним часовима приказивани су краћи позоришни комади: „Хаџи Лоја“, „Аналфабета“, „Шаран“, „Народни посланик“, „Јазавац пред судом“, „Медвјед“, (од Чехова), „Код лекара“ од Јована Поповића и др.⁵⁷ У Првој бокешкој НОУ бригади такође се радило организовано на културно-просвјетном и васпитно-образовном плану. Постојали су културно-образовни одбори у батаљонима и бригади. Програме културно-просвјетног рада сачињавали су, поред осталог, народне борбене пјесме, рецитације, хумористички и сатирични комади, који су се обично завршавали „Врапцем“ а чија је садржина била рапорт-извјештај. Ова бригада имала је од свог формирања и своју музику из Бенковића а касније и музику Глазбено-просвјетног друштва из Тивта.⁵⁷ Облици и садржаји културно-просвјетног и васпитно-образовног рада били су слични и у другим црногорским пролетерским и ударним бригадама као и у другим јединицама НОР-а.

У току НОР-а и револуције у Црној Гори постигнути су значајни резултати у остваривању културно-просвјетне и васпитно-образовне дјелатности. Створени су бројни облици и разноврсни садржаји који чине богатство у народном просвећивању и постизању васпитно-образовних циљева. Ударени су чврсти темељи просвјетно-културном раду на којима ће се касније изграђивати цјелокупни културно-просвјетни рад.

Као креативно дјело генерације, НОР и социјалистичка револуција ушле су у ризнице историје свијета. Тај револуционарни чин, дјело је народа и народности Југославије. Она је како, каже Михаило Лалић, „временски и просторно многодимензионална, поливалентна, многузрочна и многопоследична“.⁵⁸ Научни, идејни и политички основ сазнавања процеса и законитости НОР-а и револуције крупан је задатак истраживача у области друштвених наука. На нивоу Југославије нема монографије или прегледа о богатим и разноврсним облицима и садржајима културно-просвјетног и васпитно-образовног рада у току НОР-а, што је свакако пропуст. У Црној Гори стање је још неповољније јер о тој богатој и разноврсној активности има само пар чланака у којима је обрађена ова проблематика.

НАПОМЕНЕ

¹ Др Владимир Блашковић, Економска географија Југославије, Загреб, 1970, 82.

² Родољуб Чолаковић, Поводом општег Закона о школству, Београд 1958, 6—10.

- ³ Др Боко Пејовић, Просвјетни и културни рад у Црној Гори 1918—1941, Цетиње, 1982, 18.
- ⁴ Др Боко Пејовић, нд, 58.
- ⁵ Исто, 247.
- ⁶ Др Радоје Пајовић, Црном Гором 1941—1976, Титоград, 1976, 15.
- ⁷ Исто, 16—18.
- ⁸ Исто, 31.
- ⁹ Др Зоран Лакић, Народна власт у Црној Гори 1941—1945, Цетиње, 1981, 80.
- ¹⁰ Батрић Јовановић, Црна Гора у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији, I, Београд, 1960, 328.
- ¹¹ Правни зборник бр. 3/1963, 2.
- ¹² Исто,
- ¹³ Батрић Јовановић, нд, 328.
- ¹⁴ Др Зоран Лакић, нд, 80.
- ¹⁵ Др Душан Живковић, Народна власт у Црној Гори у првој години НОР-а јул 1941 — јун 1942, Гласник цетињских музеја, књ. 5, том 5, Цетиње, 1972, 202.
- ¹⁶ Радован Лекић, Андријевачки срез 1941—1945, Цетиње, 1961, 73—74
- ¹⁷ Зборник НОР-а, том III, књ. 1, 230.
- ¹⁸ Исто, 369.
- ¹⁹ Др Душан Живковић, исто, 231.
- ²⁰ Др Миленко Николић, Основно образовање у НОР-у као саставном делу револуционарног преображаја, Савјетовање у Београду 18. новембра 1981. у организацији СК ССРН
- ²¹ Др Зоран Лакић, Културна политика и културна дјелатност у НОР-у 1941—45, „Овдје”, јун 1983, 20—21.
- ²² Уз писмено саопштење дат је прилог — списак периодике, прогласа и брошуре
- ²³ Лексикон НОР-а, књ. I, Београд, 1980, 574.
- ²⁴ Војна енциклопедија, I, Београд, 1958, 648.
- ²⁵ Др Зоран Лакић, „Овдје”, јун 1983, 20—21.
- ²⁶ Статут народног универзитета, чл. 1, Архив ЦК КПЈ, бр. 48428.
- ²⁷ ЗАВНО Црне Горе и Боке, Збирка докумената, одабрао и уредио Зоран Лакић, Титоград, 1962, 117.
- ²⁸ Прво и друго заседање АВНОЈ-а, Београд, 1953, 58.
- ²⁹ Исто, 59.
- ³⁰ Исто, 230.
- ³¹ Исто, 86—88.
- ³² „Народно ослобођење”, орган АВНОЈ-а, бр. 2 од 7. јануара 1943.
- ³³ Прво и друго заседање АВНОЈ-а, Београд, 1953, 244.
- ³⁴ Исто, 245.
- ³⁵ ЗАВНО Црне Горе и Боке, Збирка докумената..., 117.
- ³⁶ Исто, 161.
- ³⁷ Др Зоран Лакић, ЦАСНО 1944—1945, Збирка докумената, Титоград, 1975, 230—231.
- ³⁸ Исто, 242 (Записник осме сједнице Предсједништва)
- ³⁹ Исто, 260.
- ⁴⁰ Исто, 287.
- ⁴¹ Исто, 256.
- ⁴² Исто, 283.
- ⁴³ Др Буро Вујовић, Ловћенски НОП одред и његово подручје у Народноослободилачкој борби, 1941—1945, Цетиње, 1976, 204.
- ⁴⁴ Билтен ВШ од фебруара-марта 1942, бр. 14—15.
- ⁴⁵ Војна енциклопедија, 5, Београд, 1962, 79—80.
- ⁴⁶ Војна енциклопедија, 9, Београд, 1967, 565.
- ⁴⁷ Исто, 566.
- ⁴⁸ Војна енциклопедија, 5, Београд, 1962, 80.
- ⁴⁹ Пета пролетерска црногорска бригада, Зборник сјећања, I, Београд, 1972, 312.
- ⁵⁰ Пета пролетерска црногорска бригада, Зборник сјећања, II, Београд, 1972, 618.

- ⁵¹ Исто, 623.
- ⁵² Седма црногорска омладинска бригада „Будо Томовић”, Зборник сјећања, Титоград, 1980, 318.
- ⁵³ Исто, 321.
- ⁵⁴ Осма црногорска НОУ бригада, Зборник сјећања, Београд, 1978, 434.
- ⁵⁵ Трећа санџачка пролетерска, Зборник сјећања, II, Београд, 1970, 291.
- ⁵⁶ Исто, 294.
- ⁵⁷ Исто, 295.
- ⁵⁸ Јово Михаљевић, Леденице — Прва бокелска НОУ бригада, Београд, 1981, 61, 62.
- ⁵⁹ Михаило Лалић, интервју „Побједи”, од 30. октобра 1982. г.

I

ПЕРИОДИКА У НОБ-и У ЦРНОЈ ГОРИ 1941—1945

1. ИНФОРМАТИВНИ БИЛТЕН, издавао први НОО Беране после 21. јула 1941.
2. БИЛТЕН Штаба Дурмиторског одреда рабен на шапирографу. Није познато кад је почео излазити. Број 6 изашао 22. децембра 1941.
3. БИЛТЕН „Омладинског покрета” бр. 1—2, Цетиње 1945.
4. БИЛТЕН Повјереништва за информације ЦАСНО, Цетиње 1945, бр. 1—37.
5. БИЛТЕН „Танјуг“-а Цетиње 1945 (излазио сваког дана на 15—25 страна, рабен на гештетнеру)
6. БИЛТЕН Омладине Среза цетињског, год. I, бр. 1, Цетиње 1945.
7. ОМЛАДИНСКИ БИЛТЕН, издаје Срески одбор УСАО Даниловград, бр. 1—2, 1945. Лист је рабен на шапирографу
8. ОМЛАДИНСКИ БИЛТЕН, издаје Секретаријат Окружног комитета УСАО Никшић 1945. Лист је рабен на гештетнеру
9. ВИЈЕСТИ Главног штаба НОП и ДО, излазиле у току 1941. и почетком 1942. до јуна, затим 1943, повремено и 1944. у јануару. Шапирографиран
10. ВИЈЕСТИ Штаба Другог ударног корпуса НОВЈ, рабене на шапирографу. Излазиле од 1. новембра 1943. до јуна 1944.
11. ВИЈЕСТИ издаје Срески НОО за Срез колашински, на шапирографу, у новембру и децембру 1943.
12. ВИЈЕСТИ, Издаје Срески НОО Никшић, шапирографиране од октобра 1944. до краја рата
13. ВИЈЕСТИ, Издаје Отсјек за информације и пропаганду Среског одбора ЈНОФ Пљевља, рабене на шапирографу, излазиле од почетка 1945.
14. ВИЈЕСТИ, издаје Агитпроп Обласног комитета КПЈ за Санџак, шапирографиране. Октобар и новембар 1943.
15. ВИЈЕСТИ, издаје Срески НОО Цетиње, Одјељење за информације. Лиотографисане крајем 1944. до краја рата
16. ВИЈЕСТИ издаје Срески НОО Шавник, средином 1943, шапирографиране
17. ВИЈЕСТИ издаје СНОО Шавник и Информативно одјељење, рабене на шапирографу. Излазиле од априла 1945. до краја рата
18. РАДИО ВИЈЕСТИ НОО Бањани од краја 1941. до јуна 1942, шапирографиране
19. РАДИО ВИЈЕСТИ Друге пролетерске дивизије, шапирографиране, од јула до новембра 1943.
20. РАДИО ВИЈЕСТИ ГРУПЕ НОВ јединица, излазиле дневно на шапирографу у новембру 1943.
21. РАДИО ВИЈЕСТИ НОО Колашин, после 21. јула 1941.
22. РАДИО ВИЈЕСТИ Одјељења за информације НОО Даниловград, рабене на шапирографу 1944 и 1945.

23. РАДИО ВИЈЕСТИ (латиницом), издавао илегални одбор НОП-а Херцеговини, на писахој машини и шапирографу, 1942 и 1943.
24. РАДИО ВИЈЕСТИ IV Пролетерске бригаде, рабене на шапирографу у октобру 1943. године
25. РАДИО ВИЈЕСТИ, издавала партијска организација ћелије за Бајице и Доњи Крај (Цетиње) у мају и јуну 1941. године. Писане на писахој машини
26. РАДИО ВИЈЕСТИ, Издавао илегални одбор НОП-а у окупираном Цетињу од јула 1941. до новембра 1944. на писахој машини и шапирографу
27. САОПШТЕЊЕ Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку, излазило на гештетнеру и штампано од октобра 1941. до повлачења за Босну 1942.
28. ПРЕГЛЕД СОВЈЕТСКЕ ШТАМПЕ, излазио од краја 1943. до јуна 1944. шапирографиран
29. ПРЕГЛЕД издаје ЗАВНО Црне Горе и Боке, излазио као билтен 1944, шапирографиран
30. ДОКУМЕНТИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ, излазили у облику листа у почетку 1942. Број 6 изашао 6. маја 1942. шапирографирано
31. НАРОДНА БОРБА, орган КПЈ Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санџак почев од септембра 1941 до јуна 1944, излазио повремено на шапирографу, гештетнеру и штампан
32. ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТ, орган Црногорске народне омладине, излазио од 15 децембра 1941. У току рата рабен на гештетнеру и штампан
33. ПАРТИЗАНСКА РИЈЕЧ, лист V Црногорске бригаде излазио 1942, 1943. и 1944 Рабен на шапирографу
34. ПОБЈЕДА орган Народног фронта Црне Горе и Боке, штампан у Никшићу и Цетињу од 24. октобра 1944.
35. НАША ЖЕНА, орган АФЖ за Црну Гору и Боку. Од 1. априла 1944. до краја 1944. изашло три броја. Продужио мјесечно да излази до краја рата шапирографиран и штампан
36. МЛАДА БОКА, лист УСАО Боке Которске бр. 1—7 почев од 1. децембра 1944. до краја рата, штампан
37. ЛОВЋЕНСКА ОМЛАДИНА, лист организације УСАО Цетиње, штампан у новембру и децембру 1944.
38. МЛАДОСТ, лист санџачке омладине, рабен на шапирографу од јула 1944. до почетка 1945.
39. РИЈЕЧ МЛАДИХ лист Седме црногорске омладинске бригаде „Будо Томовић“, излазио на шапирографу од јуна 1944. до краја рата
40. СЛОБОДА лист НОО Андријевица, у октобру 1941 године, шапирографиран
41. РИЈЕЧ СЛОБОДЕ орган ЦАСНО-а, штампан у Колашину и Никшићу од јуна 1944. до октобра 1944.
42. ГЛАС САНЦАКА, орган ЗАВНО Санџак, бр. 1—5. Штампан на ослобођеној територији у Колашину и Пљевљима од 15. јуна до 25. децембра 1944.
43. НОВА БОКА, лист Народног фронта Боке, бр. 1—12, почев од 1. јануара 1945, штампан
44. ОДЈЕК, лист Првог брдског дивизиона, излазио на положају крајем 1944. и почетком 1945. литографисан
45. ОСМА ЦРНОГОРСКА УДАРНА БРИГАДА У СЛИЦИ, издала VIII Црн. Уд. бригада 1945. Лист је штампан и илустрован
46. БОКЕЉ, лист Прве бокељске ударне бригаде, излазио на положају, шапирографирано, 1945.
47. НАПРИЈЕД, лист Петог батаљона Народне одбране црногорске бригаде КНОЈ-а, излазио литографисан на 15—20 страна 1945.
48. ЗВИЈЕЗДА, лист Друге дивизије НОВЈ, 1945, штампан, илустрован
49. ПРВИ ДЕЦЕМБАР лист Првог батаљона Друге санџачке ударне бригаде 37 дивизије, рабен на шапирографу 1945.

50. ОРЈЕН, лист Четвртог батаљона Прве бокешке бригаде, раџен на шапирографу, излазио на положају, 1945.
51. ПРОЛЕТЕР, лист Друге чете Првог батаљона Прве бокељске бригаде, раџен на писаћој машини 1945.
52. ЛОВЃЕН, лист II чете IV батаљона Прве бокељске бригаде, излазио на положају 1945. Умножаван на писаћој машини
53. ПОБЈЕДА издаје Трећи батаљон Осме црногорске бригаде, на положају. Куцан на писаћој машини
54. СВЕ ЗА ПОБЈЕДУ, лист Друге чете Првог батаљона Осме црн. бригаде. Куцан на машини 1945.
55. УДАРНИК лист X Црн. ударне бригаде, раџен на гештетнеру у марту 1945.
56. ЧЕТКА илустровани хумористички лист, излазио у децембру 1944. у Шавнику. Литографисан
57. ЗОРА, лист IV батаљона седме црногорске омладинске бригаде „Будо Томовић“, излазио 1944. на положају шапирографирано
58. ЦЕПН ЕНОВИНЕ Треће омладинске бригаде Среза даниловградског, излазиле на шапирографу од марта 1945.
59. ЦЕПНЕ НОВИНЕ Прве омлад. радне бригаде Среза даниловградског, излазиле од марта 1945. Раџене на шапирографу.
60. ЦЕПНЕ НОВИНЕ Друге чете Првог батаљона Друге ударне бригаде VII дивизије, раџене на писаћој машини почетком 1945.
61. ЦЕПНЕ НОВИНЕ Треће дивизије, у априлу 1943, а под именом „Наше новине“ изашле као лист Болнице Треће дивизије послнје V непријатељске офанзиве
62. ЦЕПНЕ НОВИНЕ Треће чете Првог батаљона Треће санџачке бригаде, куцане на писаћој машини почетком 1945.
63. ЦЕПНЕ НОВИНЕ Трећег батаљона VI Црног. бригаде, куцане на писаћој машини почетком 1945.
64. ЦЕПНЕ НОВИНЕ антифашистичке омладине Среза цетињског, штампане на Цетињу крајем 1944.
65. ЦЕПНЕ НОВИНЕ Подружнице радника и намјештеника графичке индустрије Државне штампарије на Цетињу, штампане почетком 1945.
66. ШИЛО хумористички лист Пете црногорске ударне бригаде, излазило литографисано у јануару и фебруару 1944.

II

БРОШУРЕ И ПРОГЛАСИ

1941

1. Историја СКБ (б). Глава III, стр. 47, куцано на машини
2. Лењин, I. В.: Сеоској сиротињи, Велимље 1941, шапирографирано, стр. 59
3. Маркс-Енгелс: Комунистички манифест, на писаћој машини, стр. 28
4. Проглас Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 17. X 1941, шапирографирано
5. Проглас Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 3. XI 1941. шапирографирано
6. Упутства како се држи-брани ослобођена територија, 28. XI 1941. г. шапирографирано
7. Економски развитак друштва. Издаје Агитпроп Општинског комитета КПЈ за Дробњак. На писаћој машини, стр. 23

1942

1. Из кратког филозофског речника. Техника ОК КПЈ Цетиње, куцано на писаћој машини, стр. 27
2. Историја СКП (б), глава VIII, стр. 31, глава VI и VII, стр. 38

3. Проглас — Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку: Народу Црне Горе и Боке. 20. III. 1942, стр. 1
4. Стаљин Ј. В. : Диктатура пролетаријата, куцано на писахој машини, стр. 10
5. Теорија Партије. Техника ОК КПЈ Цетиње, шапирографирано, стр. 26
6. Тито Ј. Б. : 24 годишњица Црвене армије. Додатак: Зашто је Црвена армија победила у ратовима 1918—1922. I издање Народне борбе, стр. 20
7. Тито, Билас, Црни, Ранковић: Политичка линија Партије. Техника ОК КПЈ Бока, шапирографирано, стр. 106
8. Услови Бољшевичке партије. Куцано на писахој машини, стр. 12
9. Проглас Оровић Ј. Саво, пуковник: Браћо Васојевићи. 18. II. 1942.

1943

1. Биографија Ј. В. Стаљина. Издање АГИТПРОП ЦК КПЈ за Црну Гору, Колашин 1943, стр. 52
2. Билас: Говор о 26 годишњици Октобарске револуције, куцано на писахој машини, стр. 22
3. Тито: Говор на II засиједању АВНОЈ-а, штампан у 30 примјерака
4. Димитров: О кадровима. Издање АГИТПРОП-а ЦК КПЈ за Црну Гору, бр. 3. Литографисано у Техници ПК КПЈ за ЦГ, стр. 18
5. Друго засиједање АВНОЈ-а. Издаје АГИТПРОП ЦК КПЈ за Црну Гору и Боку, бр. 3, литографисано, стр. 47
6. Енгелс: Развитак социјализма од утопије до науке. Техника ОК КПЈ Боке, шапирографирано, стр. 41
7. Истина о нама, чланци из совјетске, енглеске и америчке штампе о борбама југословенских партизана. Издаје АГИТПРОП ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, 1943, Техника ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, литографисано, стр. 23
8. Историја СКП (б). Кратак курс у редакцији Комисије ЦК СКП (б). Одобрен од ЦК СКП (б) 1938. Шапирографирано, стр. 285
9. Јурњев: О националној борби против окупатора. Издао АГИТПРОП ОК КПЈ за Санџак, новембар 1943, стр. 14
10. Комунистичка партија Југославије у НОБ-и. Издање ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, стр. 44
11. Лењин: Првобитни нацрт теза о аграрној реформи. II Првобитни нацрт теза о колонијалном и националном питању. Издаје АГИТПРОП СК КПЈ Шавник, бр. 13, куцано на писахој машини, стр. 8
12. Лењин: III Интернационала (њено мјесто у историји). Издаје АГИТПРОП ОК КПЈ Шавник, бр. 10, куцано на писахој машини, стр. 11
13. Лењин: Марксизам, Издаје АГИТПРОП СК КПЈ Шавник, 1943, бр. 11, куцано на писахој машини, стр. 28
14. Малински: 26 годишњица Октобарске револуције. Издање АГИТПРОП ПК КПЈ за Црну Гору, штампан на циклостилу, стр. 5
15. Мартиновић Нико: Војни приручник за ниже војне руководиоце. Библиотека „Партизанска ријеч“ Пета Црногорска ударна бригада III дивизије НОВЈ, 1943, литографисано, стр. 21
16. Мартиновић Нико: Упут за читање карата и картографски знаци. Библиотека „Партизанска ријеч“, 6, Пета црногорска ударна бригада III дивизије НОВЈ, 1943, литографисано, стр. 13+11
17. Народна ослободилачка борба Југославије. Издање АГИТПРОП-а Црне Горе
18. Павићевић Мишо: Споразум четника и усташа. Издање АГИТПРОП СК КПЈ Шавник, 1943, шапирографирано, стр. 16
19. Поздрав ЦК КП Бугарске АВНОЈ-у, штампан у 12 примјерака
20. I Конгрес Антифашистичке омладине Црне Горе и Боке. Раћен у Техници ПК КПЈ за Црну Гору, Колашин 1943. Куцано на писахој машини, стр. 60
21. I Конгрес Омладине Југославије. Издање Агитпроп ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, стр. 20

22. Преглед совјетске штампе, куцан на машини
23. Проглас: Главни штаб Народноослободилачке војске партизанских одреда за Црну Гору: Народу васојевичке Нахије. На Дурмитору 30. IV. 1943. године. Литографисано, стр. 2
24. Проглас: Штаб II Ударног корпуса НОВ Југославије и партизанских Црне Горе, Боке, Херцеговине и Санџака. Проглас поводом капитулације Италије. На Жабљаку, 25. IV. 1943, стр. 1
25. Проглас: Муслиманима Санџака. Проглас сељачких муслимана пријатеља Народноослободилачке борбе. 25. IV. 1943, стр. 2
26. Проглас: Скупштина АВНО Санџака народу Санџака. Проглас потписан од чланова Извршног одбора, чланова Вијећа и делегата. Пљевља, 20. XI. 1943. стр. 4
27. Ранковић Александар: КПЈ у Народноослободилачкој борби. Издаје Агитпроп ЦК КПЈ за Црну Гору и Боку, 1943, прештампано из Пролетера бр. 16. Литографисано, стр. 44
28. Скупштина делегата за избор ЗАВНО-а Црне Горе и Боке 16, 17. новембра 1943. Издање Агитпроп ЦК КПЈ за Црну Гору и Боку
29. Стаљин, Рабено у Техници ЦК КПЈ за Црну Гору, Колашин 1943. Литографисано, стр. 52
30. Стаљин: I Говор поводом 24. годишњице Октобарске револуције. 6 новембар 1941, II Дневна заповијест бр. 130, 1. маја 1942, III Говор на сједници Московског совјета о 25. годишњици Октобарске револуције 6. XI 1942, IV Дневна заповијест за 1. мај 1943. године број 195. Издао ОК КПЈ Подгорица 1943. Куцано на писаћој машини, стр. 10+7+12+6
31. Стаљин: Година прелома. Издао Пропагандни одсек Штаба II Ударног корпуса НОВ Југославије. Новембар 1943, стр. 28
32. Стаљин: Преломна година. Куцано на машини, стр. 21
33. Тито Ј. Б.: Годишњица Црвене армије. Издао Агитпроп ЦК КПЈ за Црну Гору и Боку
34. Тито Ј. Б.: Народноослободилачка борба и организационо питање наше Партије. Издање Агитпроп-а ЦК КПЈ за Црну Гору 1943. Прештампано из Пролетера за март-април 1942, литографисано, стр. 18
35. Тито Ј. Б.: Национално питање Југославије у свјетлости НОВ. Издао Агитпроп ОК за Санџак, стр. 10
36. Упутства за народноослободилачке одборе у Црној Гори
37. Уредба Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Издање ЦК КПЈ за Црну Гору
38. Уредба Врховног штаба НОВ и ПОЈ о НОВ у позадини. Агитпроп ОК КПЈ Никшић. 1943, на шапирографу, стр. 21
39. Слика Лењина у формату дописнице. Издаје Агитпроп Обласног комитета КПЈ за Санџак, поводом 26. годишњице Велике Октобарске револуције: слата уз реферат о Лењину који је куцан на писаћој машини

1944

1. Благојевић др Обрен: Народна власт у Црној Гори. Издање „Ријечи слободе“. Корице штампане а текст на рото машини. стр. 37
2. Говор друга Шверника куцан на писаћој машини, стр. 31, 60 примерака
3. Говор друга Шверника 10. IX 1943. године. Издаје Агитпроп ОК КПЈ Никшић, рабено на шапирографу, стр. 18
4. Десето засиједање Врховног совјета СССР. Издао Пропагандни одсек Штаба II Ударног корпуса НОВЈ 11. II 1944. Рабено на рото, стр. 35
5. Димитров Г.: Фашизам и радничка класа. Издање ЦК КПЈ за Црну Гору и Боку. Корице штампане, а остало куцано на машини, стр. 19
6. Димитров Г.: Куда иде Бугарска. Техника СК КПЈ Шавник, куцан на писаћој машини, стр. 10
7. Дневна заповијест друга Стаљина пригодном 26. годишњице Црвене армије 23. II. 1944. године. Одломак из говора В. Черчила одржаног у Доњем дому 20. II. 1944. године, литографисано, стр. 15

8. Дневна заповијест врховног команданта бр. 70 град Москва 1. маја 1944, стр. 2
9. Друго засиједанье АВНОЈ-а, издао Агитпроп ОК КПЈ Никшић, на шапирографу, стр. 45
10. Енгелс: Развитак социјализма од утопије до науке
11. Еренбург Иља: То иде Црвена армија. Хорска рецитација Бомбарделлија. Састављена по чланку совјетског публицисте и књижевника Иље Еренбурга. Куцано на писаћој машини, стр. 5
12. Стаљинско племе, зборник чланака. Превео Чедо Вуковић и Милорад Пешић, Цетиње 1944
13. Из кратког филозофског речника. Издање ОК КПЈ Бока. Куцано на писаћој машини
14. Из совјетске штампе. Неколико чланака. I
15. Историја СКП (б), глава I и II. Куцано на машини, стр. 13+12
16. Историја СКП (б), глава I, II и III. Рађено на шапирографу, стр. 88
17. Јовановић Арсо: Војни слом Југославије. Издаје Агитпроп Обласног комитета за Санџак. Куцано на писаћој машини, стр. 14
18. Калињин М.: О партијском масовном раду. Издање Агитпроп ОК КПЈ Никшић. Рађено на писаћој машини, стр. 32
19. Класа пролетера и Партија пролетера. Издање СК КПЈ Шавник. Куцано на писаћој машини
20. Лењин: Првобитни нацрт теза о аграрном и националном и колонијалном питању
21. Лењин: III Интернационала. 8 примјерака
22. Лењин-Стаљин: Национално питање. Шавник 1944. Рађено на шапирографу, стр. 46
23. Лењин-Стаљин: Селачко питање. Издање Агитпроп ОК КПЈ Никшић. Рађено на шапирографу, стр. 39
24. Микић Миле: Народноослободилачка војска и ко су све савезници окупатора. Куцано на писаћој машини, стр. 15
25. Претсједништво Црногорске Антифашистичке скупштине народног ослобођења. Легитимација (посланика ЦАСНО-а).
26. О дијалектичком и историјском материјализму. IV глава Историје СКП (б). Издање ОК КПЈ за Боку на шапирографу и циклостилу
27. Они су понос домовине. Омладина Црне Горе у Борби за слободу. Издаје Главни одбор УСАО Црне Горе. Цетиње 1944. Штампарија Омладина у Београду, стр. 190
28. О значају Московске конференције
29. Политичка линија Партије. Техника ОК КПЈ Боке. На шапирографу, стр. 112
30. I Конгрес АФЖ Црне Горе и Боке. Издао Главни одбор АФЖ за Црну Гору и Боку Насловна страна линорез, текст литографисан, стр. 33
31. Проглас Главног одбора Народноослободилачког фронта Црне Горе и Боке: Народу Црне Горе и Боке. Штампарија ЦАСНО-а у Никшићу; стр. 2
32. Проглас II Конгреса Антифашистичке омладине Црне Горе и Боке: Омладини Црне Горе и Боке. Цетиње, 17. XII. 1944.
33. Проглас Извршног одбора Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке: „Црногорски народе и народе Боке“. 3 јануара 1944. Рађен на рото, стр. 2
34. Проглас Обласног одбора УСАОЈ за Санџак: Омладино Санџака стр. 2
35. Проглас Одбора за прославу 13. Јула: Прославимо 13. Јули. Колашин 1944. стр. 2
36. Проглас Окружног одбора НОФ-а Боке: Народу Боке. стр. 2
37. Проглас радника Арсенала и Зетске пловидбе. Организациона резолуција II Конгреса антифашистичке омладине Црне Горе и Боке, Цетиње, 17. XII. 1944, стр. 2
38. Реферат за руководиоце СКОЈ-а (брошура), 19 примјерака
39. Саопштење Штаба II Ударног корпуса НОВЈ о резултатима борбе. Колашин, на Бурђев дан 1944, стр. 2

40. Сагал Ј.: Економски развитак друштва. Котор 1944. Штампарија Сре­ског НОО, стр. 20
41. Слушајте, говори Москва. Хорска рецитација С. Бомбарделија по го­вору друга Мануилског члана ЦК СКП (б), одржаног 1942. године Црвеној армији. Куцано на писаћој машини, стр. 6
42. Споразум усташа и четника
43. Стаљин Ј. В. 27 годишњица Велике Октобарске социјалистичке ре­волуције. Издање „Побједе“ бр. 1. 1944, стр. 28+2
44. Стаљин: Класа пролетера и Партија пролетера
45. Стаљин: О пројекту Устава Савеза ССР. Издање Агитпроп ОК КПЈ Никшић. 1944. Рађено на писаћој машини, стр. 33
46. Стаљин: Партија, штампан у 32 примјерка
47. Стаљин: Устав и пројект Устава, 8 примјерака
48. Теорија и Партија
49. Тито Ј. Б.: I Комунистичка партија Југославије у данашњој Народ­ноослободилачкој борби, II Јединство народних изрода, III Кому­нистичка партија и ко су све савезници окупатора, IV Борба про­тив окупатора и први најважнији задатак, Издање Народне борбе 1944, стр. 19
50. Тито Ј. Б.: Развитак ослободилачке борбе — значај одлука АВНОЈ-а, издање „Ријечи слободе“, стр. 38
51. III Ударна дивизија НОВЈ. Команданти наше дивизије
52. Устав СССР, 18 примјерака
53. Четничка издаја у свјетлости докумената. Издање Извршног одбора ЗАВНО Црне Горе и Боке. Пропагандни одсјек. Наслов у линорезу, текст шапирографисан, стр. 68
54. Четничка издаја у свјетлости докумената. Издање „Ријечи слободе“ Никшић 1944, штампарија ЦАСНО-а, стр. 47+1. Предговор Пүнише Перовића.

1945

1. Биографија Стаљина. Издање Народне борбе, Цетиње 1945. Штампа­рија „Побједа“, стр. 82+1 фотографија
2. Какав треба да буде комсомолац. Издање ПК СКОЈ-а за Црну Гору и Боку. Штампарија „Обод“ Цетиње, стр. 54
3. Кардељ Едвард: Два пута малих народа југоисточне Европе. Пут нове Југославије. Историско мјесто нове Југославије. Издање „Побједе“. Цетиње 1945, штампарија „Обод“, стр. 73+1 фотографија
4. Кардељ Едвард: О данашњем главном задатку позадине. Издање „По­бједе“, Цетиње 1945. Штампарија „Побједе“, стр. 28+1 фотографија
5. Кардељ Едвард: Снага народних маса. Издање „Побједе“, Цетиње 1945, штампарија Побједе, стр. 34
6. Лењин-Стаљин: Сељачко питање. Издање Народне борбе. Цетиње 1945. Штампарија „Обод“, стр. 40
7. Лењин-Стаљин: Сељачко питање. Издање СК КПЈ Шавник, 1945, ли­тографисано, стр. 34
8. Маркс К. и Енгелс Ф.: Комунистички манифест. Издање Народне бор­бе. Цетиње 1945. Штампарија Побједе, стр. 43+1, предговори аутора
9. О СССР. Утисци с путовања југословенске омладинске делегације. Из­дање „Омладински покрет“. Цетиње 1945. Штампарија „Обод“, стр. 47
10. Проглас Главног одбора НОФ-а Црне Горе и Боке народу Црне Горе и Боке. Цетиње, 30. I. 1945.
11. Проглас Градског одбора НОФ Цетиње: Збор грабана и грабанки Цетиња и околине. Цетиње 8. II. 1945.
12. Устав СССР. Издаје СК КПЈ Шавник, 1945, литографисано
13. Устав СССР. Издање Народне борбе, Цетиње 1945, Штампарија „По­бједе“, стр. 61
14. Учење о Партији. Издао СК КП Шавник. стр. 48
15. Саопштење — Њемачка је капитулирала.

EXTRA-CURRICULAR AND ADULT EDUCATION FORMS
OF EDUCATION IN MONTENEGRO DURING THE NATIONAL
LIBERATION WAR AND REVOLUTION

The cultural and education level of the people of Montenegro on the eve of the war could have represented a great danger to have the occupying forces, by way of their occupation system and cultural-educational oppression, separate the people from the struggle and to estrange the young from their nation. Of the overall area of the Kingdom of Yugoslavia, Montenegro represented less than 5%. In regard to its economy it was one of the most backward regions of the Kingdom. 80% of the population lived from agriculture, 6% earned a living from industry and crafts, and the rest as civil servants. The network of schools was poorly developed, while there were hardly any other forms of educational activity to speak of.

Extra-curricular and adult education forms of education appeared in Montenegro during the armed struggle, from its very beginning. This was possible to due to the fact that the working class and the revolutionary movement, lead by the Communist Party of Yugoslavia, realised from the very beginning that education is a constituent part of revolutionary activity. The Party, which on the eve of the war numbered 12,000 members and 3,000 members of the League of Communist Youth of Yugoslavia, of that in Montenegro 1,800 members and 3,000 members of the League of Communist Youth of Yugoslavia, considered this field especially important and a constituent part of revolutionary action. This made it possible to have, parallel with the first armed activity, the first activities in education.

Work on the realisation of educational aims was carried out equally on two planes: in the military units and in organisations of the people's government. Continuous efforts were made in finding forms and enriching the content of education activity. These forms and contents conveyed and confirmed the spirit of the revolution—they encouraged, humanised, gave strength to persist, became an inseparable part of the vision of a future life of freedom. The transformation achieved by these forms and contents brings the greatest possible degree of democratisation—mass participation in creating forms and contents and mass participation in their utilisation. The broadest popular and fighting masses of Montenegro accepted the contents of education activity as a noble fellow soldier in the struggle for a more human life and society. All of these revolutionary forms and contents merged with all the other aspects and forms of struggle and they were present even in the most difficult and unfavourable moments of the war.

A more organised education activity appears in Montenegro following the establishing of the Province National Liberation Committee for Montenegro and Boka, in February 1942, and especially following the establishing of the Territorial Antifascist Council of National Liberation of Montenegro and Boka in November 1943.

The position on education activity and toward the overall cultural and education movement, received a confirmation from the First Session of the Antifascist Council of National Liberation of Yugoslavia in Bihać, November 26th to 27th, 1942, and this policy was continued by the highest government body in Montenegro the Territorial Antifascist Council of National Liberation, and later by the Central Antifascist Council of National Liberation, that is to say, their bodies.

The conclusion is a summary of the overall results achieved during the revolutionary struggle. To what extent people's edification, courses for teaching reading and writing, cultural centres, reading rooms, libraries, verses, singing groups, drawing, wall newspapers and pocket journals, military training during combat, political meetings and other forms during the National Liberation War and revolution in Montenegro form the pre-requisites for the development of a new socialist culture. To what extent the idea of the Party-culture to the people-was realised.